

RENEE SALT & KATE THOMPSON

Kaikki puolestasi

Tositarina äidinrakkaudesta
holokaustin kauhuissa

BAZAR

RENEE SALT & KATE THOMPSON

Kaikki puolestasi

Suomentanut Hilikka Pekkanen

BAZAR

Ensimmäinen painos
Englanninkielinen alkuteos *A Mother's Promise*
Copyright © Rene Salt and Kate Thompson 2025
Suomenkielisen laitoksen © Bazar Kustannus ja Hilkka Pekkanen 2025
Bazar Kustannus on osa Werner Söderström Osakeyhtiötä
Lönnrotinkatu 18 A, 00120 Helsinki

ISBN 978-952-403-911-6

Taitto Jukka Iivarinen / Taittopalvelu Vitale
Painettu EU:ssa

Tuoteturvallisuuteen liittyvät tiedustelut:
tuotevastuu@bazarkustannus.fi

Menetetylle perheelleni

Sisällys

<i>Kirjailijan alkusanat</i>	9
1 Kotona	13
2 Alku	26
3 Hirsipuita ja rukouksia	36
4 Stenia	48
5 Łódź	62
6 Nälkä	76
7 Auschwitz-Birkenau	92
8 Menetetty toivo	104
9 Saksa	118
10 Äiti	128
11 Bergen-Belsen	136
12 Vapauttaminen	145
13 Älä itke kun kuolen	159
14 Elämään opettelemista	173
15 Pariisi	184
16 Charles	196
17 Selviytyminen	208
18 Uusia alkuja	216
19 Paluu menneisyyteen	226
20 Todistajanlausunto	237
21 Kummitukset lepoon	249
22 Nyt	256
Epilogi: Vastauksia	265

<i>Reneen menneisyyttä etsimässä</i>	275
<i>Kadonneiden arkisto</i>	295
<i>Kiitokset</i>	299
<i>Lähteitä ja kirjallisuutta</i>	305
<i>Kuvat</i>	317

Kirjailijan alkusanat

Nimeni on Renee Salt. Kun kirjoitan tätä, olen yhdeksänkymmentäviisivuotias historian todistaja. Olen selvinnyt hengissä holokaustista, ja tässä kirjassa yritän selostaa järkevästi kokemuksiani, vaikka minun on välillä vaikea uskoa, että sellaista on tosiaan tapahtunut minulle. Mutta kyllä niin tapahtui.

Olen elänyt kaiken uudestaan kirjailija ja toimittaja Kate Thompsonin avulla, joka seurasi jälkiäni ensin Puolaan ja sieltä Saksaan ja Lontooseen. Toisinaan menneisyys on mielessäni elävänä, kirkkaana ja selkeänä, melkein kuin kaikki olisi tapahtunut eilispäivänä eikä kahdeksankymmentä vuotta sitten. Joskus näen kaiken ihmeen tarkasti, kun suljen silmäni. Tapahtumat kulkevat silmieni edessä kuin elokuva.

Trauma on kuitenkin monimutkainen juttu, ja Kate on pyrkinyt auttamaan minua niiden kertomukseni osien löytämisessä, joita en tunne hyvin, ja niiden paperille panemisessa. Hän on saanut selville sellaista, mitä minä en natsien kymmenvuotiaana vankina olisi mitenkään voinut tietää. Olin silloin lapsi enkä ollut perillä kaikesta, mitä ympärilläni tapahtui. Katen sanat ja minun sanani kietoutuvat yhdeksi yhtenäiseksi kertomuksen virraksi, jossa Katen historialliset tutkimukset antavat lisänsä minun henkilökohtaiseen tarinaani.

Suhtautukaa ymmärtäväisesti vanhaan naiseen, joka haluaa kertoa tarinansa. Jotkin seuraavista sivuista uhkuvat kauhua, mutta aina välillä pilkistää esiin pikkuinen toivon ja

ihmisyyden kipinä. Rakkauttakin tarinassa on, uskokaa pois, paljon rakkautta.

Tämän kirjan ilmestyminen on ajoitettu siten, että on kulunut kahdeksankymmentä vuotta siitä, kun minut vapautettiin Bergen-Belsenistä, paikasta, jollaista ette pysty kuvittelemaan edes pahimmissa painajaisissanne. Tänä kolmannen valtakunnan keskitysleirien vapauttamisen merkittävänä vuosipäivänä meidän pitäisi oppia elämään rauhassa. Uskoakseni maailma olisi silloin parempi paikka.

Renee Salt

Marraskuussa 2024

Kansanmurhan viimeinen vaihe on aina kieltäminen ja vai-
keneminen. Yritys totuuden vaimentamiseksi epäonnistuu, jos
todistajille annetaan viimeinen sana, joka merkitään histo-
riaan ja painetaan mieliin.

Stephen Smith, toinen National Holocaust
Centre & Museumin perustajista

Tiedon hankkiminen Auschwitzista ja holokaustista on mo-
nille haasteellista, mutta Renee Saltin kaltaisten hengissä
säilyneiden kertomusten avulla kaikki, mikä tapahtui yli
kahdeksankymmentä vuotta sitten, tuntuu läheiseltä ja
henkilökohtaiselta. Tämä julkaisu on osa sitä perintöä, joka
jätetään seuraavalle sukupolvelle.

Tohtori Teresa Wontor-Cichy, Państwowe Muzeum
Auschwitz-Birkenauin tutkimuskeskuksen historioitsija

1

Kotona

Synnyin Rywka Ruchla Berkowiczina 8. elokuuta 1928 Puolan keskiosassa sijaitsevassa Zduńska Wola kaupungissa. Kasvu-vuosinani minut tunnettiin Puolassa nimellä Renia (vasta monta vuotta myöhemmin nimellä Renee). Lapsuuteni oli hyvin onnellinen.

Huhtikuu 1939

Höyryä. Puheensorinaa. Paistuvan kanan ja kirpeiden yrttien täyteläistä tuoksua. Vähän väliä keittiön ovi avautui ja paljasti salaisuutensa. Pääsiäisen (pesah) valmistelut olivat alkaneet, ja Berkowiczin perheessä, niin kuin kaikissa uskonnollisissa juutalaisperheissä, se oli upeaa juhla-aikaa. Pääsiäinen oli yksi kolmesta suuresta juutalaisesta juhlasta ja orjuudesta vapautumisen symboli. Renialle se on täydellinen ja tahraton muisto.

Pesah oli mieluisin kaikista pyhistä. Koko perhe kokoontui äidinäidin ja äidinisän kotiin. Bubbeksi ja zaydeksi me heittä sanoimme. He asuivat kauniissa historiallisessa Kaliszin kaupungissa, joka ei ollut kaukana kotoamme.

*Äitini Sala (Sura Bajla), hänen pikkusiskonsa Gitel, siis minun tätini, ja bubbe aloittivat siivoamalla ja kuuraamalla talon jokaisen nurkan, asettivat kaikkien ruokailuvälineiden, astioiden, kattiloiden ja pannujen tilalle ne, joita käytettiin vain näiden kahdeksan päivän ajan vuodessa, ja hankkiutui-
vat eroon kaikesta hapatetusta ruoasta ja nostatetusta leivästä, pastasta, kakuista ja kekseistä.*

Renialle ja hänen perheelleen vertauskuvallisuus oli tärkeää, sillä se oli kehoitus poistaa itsestään kaikki, mikä saattoi tulla liian tärkeäksi, ja muistaa nöyryys, rakkaus ja muiden ihmisten arvo. Niinpä hänen äitinsä ja bubbensa ostivat matsaleipiä muistuttaakseen mieliin, että kun heidän esi-vanhempansa olivat lähteneet Egyptistä, heillä ei ollut ollut aikaa nostattaa leipätaikinaa.

Perheeni noudatti seder-päivällisen tapaa syödä vertauskuvalisesti ruokaa, joka palautti mieleen Egyptistä vapautuksen kokemisen. Haroset, makea sekoitus omenaa, taateleita, pähkinöitä ja viiniä, edustaa sitä laastia, jota orjat käyttivät Egyptin faaraoiden rakennuksiin. Marorin piparjuuren kaltaiset kitkerät maut edustavat orjuuden katkeruutta. Karpas, tavallisesti persiljaa, kastettiin kaksi kertaa suolaveteen, jotta se muistuttaisi meitä niistä kyynelistä, jotka vuodatettiin vuosikausien orjuudessa Egyptissä.

Ensimmäisenä ja toisena iltana koko perhe istui pöydän ympärillä kertomassa tarinaa orjuudesta pakenemisesta. Aikuiset valvoivat myöhään juttelemassa keskenään, ja pikkusiskoni Stenia ja minä kerjäsimme lupaa valvoa mukana, kunnes silmämme eivät enää pysyneet auki. Se vasta oli aikaa. Pesah merkitsi perhettä, rakkautta ja yhdessäoloa.

Isäni Szajan (toisinaan nimi kirjoitettiin Schaja) perheessä oli kahdeksan lasta ja äitini perheessä neljä. Kylässä kävi koko

ajan tätejä, setiä, enoja, serkkuja ja isovanhempia. Kaikki juutalaisten juhlat ja merkkipäivät vietettiin yhdessä, samoin pitkät kesäkuukaudet. Bubbe ja minä olimme hyvin läheisiä. Rakastin häntä valtavasti. Hän oli uskomattoman tyylikäs, ja hänellä oli kauniita, ompelijan tekemiä takkeja. Monien naimisissa olevien ortodoksijuutalaisten naisten tapaan hän käytti sheiteliä (peruukkia).

Naiset tekivät koko ajan ruokaa aina kun kokoonnuimme yhteen. Että ne naiset osasivat! He olivat maailman parhaita ruoanlaittajia. Minusta bubben hiivalla nostatettu kakku, täyteläinen ja voinen, oli parasta koko Puolassa. Hän leikkasi siitä minulle ison viipaleen aina kun menin kylään. Hänen keittiöstään virtasi upeaa, rakkaudella valmistettua ruokaa. Punajuurista tehtyä borschkeittoa, tillietikkasäilykkeitä, suolasilliä ja ruisleipää. Eniten pidin kuitenkin hänen vanukkaistaan ja muista jälkiruoistaan: lokshen kugel -vuoasta, unikonsiemenkakusta, marinoidusta melonista ja kuohkeasta sokerikakusta, jota tarjottiin aina kirsikkamehulasillisen kera.

Ruoka merkitsi näille naisille enemmän kuin pelkkää ravintoa. Se merkitsi perhettä, vertauskuvallisuutta, nostalgiaa ja rakkauden ilmaisuja. Bubben keittiössä oli aina hillopurkin pohja tai taikinatiinu kaavittavana.

Renia halusi kiihkeästi oppia keittiön salaisuudet ja katseli tarkkaan, kun äidin pitkät ja sirot sormet vaivasivat taikinaa sapatin challa-leipää varten. Hänen äitinsä oli sitä mieltä, että hän oli kymmenvuotiaana liian nuori ruoanlaittoon. Hänen piti käyttää aikansa koulutukseen, rukoilemiseen ja leikkimiseen. Lieden kanssa ehtisi tehdä tuttavuutta myöhemminkin. Sitä paitsi vanhemmilla oli suurempia odotuksia hänen tulevaisuudeltaan kuin pelkästään balabustan, hyvän kodinrakentajan rooli.

Isäni oli pääkirjanpitäjänä Rosen-Wislickin tekstiiliyhtiössä, joka oli alansa suurimpia Euroopassa. Sen upea konttori ja tehdas täyttivät pituudeltaan kokonaisen kadun, joka oli kotikatamme poikkikatu. Tehdas työllisti yli 600 ihmistä. Osassa kerroksista oli kehräämöjä ja kuivaushuoneita, ja siellä oli lisäksi oma shtiebel, pieni synagoga. Minusta se vaikutti kaupungin kattojen yläpuolelle kohoavine punatiilisavupiippuineen hyvin tärkeältä paikalta.

Äiti ja tatuś (isä puolaksi) olivat moderneja ortodoksijuutalaisia ja puhuivat kotona jiddishiä mutta kodin ulkopuolella puolaa. He olivat sivistyneitä ihmisiä, kiinnostuneita maailmanpolitiikasta, historiasta ja kirjallisuudesta.

Isällä oli paljon ranskan- ja englanninkielisiä kirjoja. Hänen tavoitteenaan ei ollut pelkästään tyttärien naittaminen koulun päättymisen jälkeen, vaan hän suunnitteli meille lisäopintoja Pariisissa. Hän halusi tyttäriensä saavan hyvän työpaikan ja pani paljon painoa koulutukselle tienä parempaan elämään.

Asuintaloamme vastapäätä oli pieni koulu, jossa opetettiin juutalaisille pojille puusepäntaitoja. Isä vei minut usein sinne. Minusta oli ihanaa katsella, kun puusta luotiin veistämällä kaikenlaista, ja nautin lastujen tuoksusta.

Isää pidettiin arvossa. Hän oli vaikutusvaltainen mies ja korkeassa asemassa. Hänelle kumarrettiin kadulla, ja ovellemme tultiin koputtamaan, kun haluttiin saada työtä tehtaasta.

Entä äiti sitten? Hän oli tyylikäs ja hyvin pukeutunut nainen. Sulkiessani silmäni näen hänet nytkin edessäni. Ihastuttava iho. Kaunis, tuuhea tumma tukka. Hän oli koko elämäni. Rakastava ja ystävällinen äiti. Isä oli ankarampi, mutta äiti oli lempeä ja halasi ja suukotteli usein. Hän istui lukemassa meidän sisarusten kanssa ja vei meitä kävelyille puistoon leikkimään muiden lasten kanssa.

Zduńska Wola, joka sijaitsi keskisen Puolan laajoilla ja alavilla tasangoilla, oli Renian isänpuoleisten isovanhempien läheisen kotikaupungin Łódźin tavoin Puolan suurimpia kankaan, pellavan ja puuvillan kutomokeskuksia sotien välillä, ja sen väkiluku oli yli 27 000. Useimmilla niistä mukulakivetyistä kaduista, jotka kiemurtelivat kuin rullalta purkautuva lanka heidän Piłsudskiegokadun numerossa 42 sijaitsevan kotinsa ympärillä, harjoitettiin tekstiilien valmistusta ja kauppaa. Tehtaiden ympärille oli ahtautunut satoja pienyrittäjiä: suutareita, kutojia, lankakauppiaita ja räätäleitä.

Zduńska Wola ei ollut puolanjuutalaisten kuuluisia historiallisia kaupunkeja kuten Krakova tai Varsova, mutta niille 9 300 ahkeralle ja varakkaalle juutalaiselle, jotka siellä asuivat, se oli hengellinen keskus, jolla oli suuri ja sykkivä sydän. Muut asukkaat olivat puolalaisia ja saksalaisia. Kaduilla puhuttiin niin jiddishiä, puolaa kuin saksaakin.

Vanhempani olivat Zduńska Wolan kunnioitetuimpia perheitä – tyylikkäitä ja sivistyneitä.

Tiistai- ja perjantaiaamuisin tuli lähikylistä maalaisnainen tuomaan vasta kirjuttua kermää, suuria kimpaleita murenevaa valkoista juustoa ja eläviä hanhia ja kanoja. Eläimet äiti vei shohetille, kosher-teurastajalle, jolla oli virallinen lupa teurastaa karjaa ja siipikarjaa juutalaisen lain mukaisesti.

Perjantaisin pöytä katettiin ennen pimeää parhaalle valkoiselle pellavaliinallemme. Asunto oli tahrattoman puhdas, ja hopeiset kynttilänjalat oli kiillotettu kiiltäviksi.

Äiti sytytti valkoiset sapattikynttilät ennen auringonlaskua, ja sitten isä luki erityisen kiddush-rukouksen, joi hopeamaljasta kosherviiniä ja pani maljan sitten kiertämään pöydän ympäri kaikille perheenjäsenille.

Sitten äiti tarjosi sapattiaterian, jonka oli valmistanut edellisenä päivänä ja perjantaiaamuna. Haudutettua täytettyä

kalaa, josta isälle oli ehdottomasti tarjottava pää, sitten kana-keittoa matsajauhoknöödeleiden kera ja niiden lisäksi vielä kanaa tai ankkaa uunissa paistettujen perunoiden tai vihanesten kera. Minä olin nirso ja piilotin usein pieniä ruokanokareita pöydän alla olevalle ulokkeelle. Olinpa silloin tiennyt, kuinka kallisarvoista ruoka on ja kuinka seuraavina vuosina kiduttaisin itseäni muistoilla kätkemästäni ruoasta.

Päivällisen jälkeen oli mukavaa lähteä kävelylle vanhempieni kanssa käsi äidin kädessä. Ne vasta olivat aikoja. Oli kovin paljon nähtävää ja kuultavaa – ihmiset pysähtyivät juttelemaan jiddishiksi, ja hevoset kulkea kopsuttelivat mukulakivillä ja vetivät kärryjä, joista käytettiin nimitystä dorožki.

Renia oli kotikaupunkinsa pesunkestävä asukas. Zduńska Wola oli enemmän kuin kaupunki, se oli identiteetti, ja kun sapattipäivällisen jälkeen kävelee Renian ja hänen perheensä kanssa läpi somien mukulakivikatujen, näkee vilahduksen menneestä maailmasta.

Aina tyylikkäästi pukeutunut Sala sai päät kääntymään hienoimmasta villasta valmistetussa kalpeansinisessä puvussa, joka oli rypyttetty hänen hoikalle vyötärölleen, samantähtäisissä hansikkaissa, silkisukissa, korkeakorkoisissa kengissä ja muodikkaassa pikku hatussa, joka oli juuri sopivasti kallellaan. Szaja oli räätälin valmistamassa puvussaan ja kapealierisessä hatussaan yhtä tyylikäs kuin vaimonsakin. Heidän saattoi kuvitella astuneen suoraan ulos valkokankaalta.

Renia ja hänen kaksi vuotta nuorempi pikkusiskonsa Stenia astelivat heidän jäljessään kuninkaansinisissä sametimekoissaan, joiden kaulukseen oli kirjailtu pikkuisia mehiläisiä.

Kadulla ei ollut paljon autoja, ja sähkön käyttö alkoi vasta 1930-luvun alkupuolella, vähän Renian syntymän jälkeen. Lapset leikkivät kaduilla vanteilla tai hyppäsivät ruutua. Sapattina

Renian äiti ja isä.

ilmassa tuntui voimakkaana cholentin tuoksu. Se oli täyte-
läistä lihapataa, joka kypsytettiin juutalaisleipureiden uuneissa
ja syötiin sapattina.

*Jos meillä oli onnea, äiti vei meidät sunnuntaina toiseen kau-
pungin kahdesta elokuvateatterista katsomaan lempinäyttelijöi-
tämme Deanna Durbinia ja Shirley Templeä. Siitä tulee mie-
leeni ainoa riita, joka minulla oli yhdeksänvuotiaana Stenian
kanssa, ihan typerä riita. Siihen aikaan myytiin lapsille pieniä
suklaalevyjä, joiden kääreessä oli Shirley Templen kuva. Sekä
Stenia että minä halusimme käärepaperin, ja siepatessani sitä
itselleni raapaisin häntä vahingossa poskeen! Tyttöparka.*

Toisinaan menimme puistoon, jossa oli kaunis lampi soutuveneineen ja sorsineen. Koulu oli koettelemus. Stenia oli älykäs, suorastaan nerokas, mutta minulle oppiminen ei onnistunut luonnostaan. Tunsin aina jääneeni muista jälkeen, vaikka maantieto ja matematiikka olivatkin mukavia. Kävimme kaulungin ainoaa juutalaista koulua. Koulunkäynnissä pidin toissani oikeastaan vain koulupuvusta: tyylikkäässä mustassa mekossa oli irrotettava valkoinen kaulus ja irrotettavat valkoiset kalvosimet, jotka äiti vaihtoi joka päivä, niin että ne olivat aina lumivalkoiset. ”Minun tyttäreni eivät mene kouluun kynnet, tukka tai korvat likaisina”, äiti tapasi sanoa.

Monien muiden naisten tavoin äiti oli balabusta ja ylpeä kodinhoitotaidoistaan. Hän kiillotti, kuori, alusti taikinaa tai leipoi koko ajan. Hän oli aina odottamassa, kun tulin kotiin koulusta.

Äiti oli kaiken napa.

Katumme päässä oli omenatarha, jossa minusta oli ihanaa leikkiä. Muistan lukeneeni kymmenvuotiaana kirjan, jota kaikki tuntuivat lukevan. Sen nimi oli Tuulen viemää. Siinä iässä olin luultavasti liian nuori lukemaan sellaista romaania. Jokaisen luvun lukeminen vei kauan, mutta pidin kirjoista kovasti. Olen aina rakastanut tarinoita ja niiden kautta mielikuvitusmaailmoihin tekemiäni matkoja.

Elämä oli siihen aikaan hyvin helppoa, ja luulin, että niin jatkuisi aina.

Renian maailmassa kaikella oli paikkansa, ja elämä eteni tussassa, rauhoittavassa rytmissään. Se oli viattomuuden aikaa, yhtä ajatonta kuin puiston 600 vuotta vanha puu.

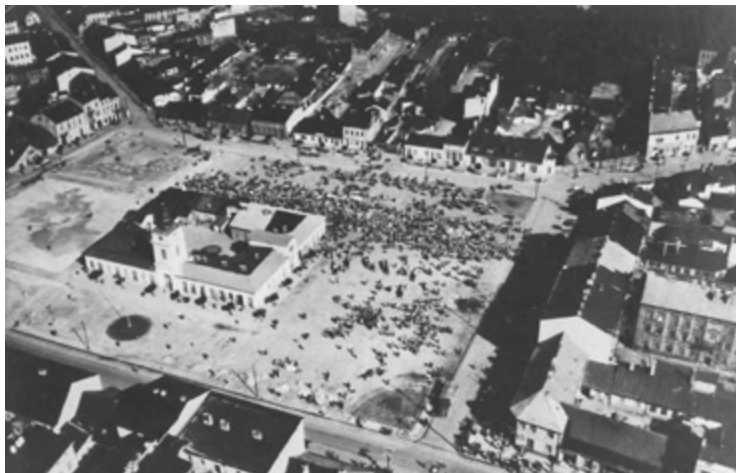
Kunnes ei enää ollutkaan.

Sala ja Szaja olivat onnistuneet suojelemaan tyttäriään hyvin siltä vihalta ja juutalaisvastaisuudelta, joka levisi kuin rutto Euroopan halki. Ilman kaupunkilaispoikia, jotka oli

opetettu vihaamaan, Renia ei olisi ehkä huomannut siihen aikaan mitään.

Kun lähdin koulusta kotiin, jotkut seudun pojista vaativat aina rahaa ja pelottelivat meitä. Minun piti antaa heille muutama grossi, se oli pikkurahaa, ja sen verran minulla piti aina olla valmiina heitä varten. Pelkäsin, että saisin selkäsaunan, jos en antaisi heille mitään. He puhuivat niin inhottavan ilkeästi. Eikä se koskenut pelkästään minua. Kaikkia juutalaislapsia kohdeltiin samoin, mutta me totuimme siihen.

Poikien ilkeästä kiusaamisesta huolimatta Renia ei tiennyt mitään taivaanrantaan kerääntyvistä synkistä pilvistä. Kun Hitler oli tullut Saksan valtakunnankansleriksi vuonna 1933, oli alkanut häijyn juutalaisvastaisen propagandan tulva. Puolassa sitä vastasi Endecja, Puolan oikeistolainen kansallisdemokraattinen liike, joka levitti myrkkyä ja vihaa aikaisemmin harmoniseen kaupunkiin.

Zduńska Wolaa esittävä ilmakuva, joka saksalaisten uskotaan ottaneen sen jälkeen, kun kaupunki oli vallattu syyskuussa 1939.

Juutalaiset, puolalaiset ja saksalaiset olivat sulautuneet hyvin yhteen Zduńska Wolassa ja olivat eläneet jotakuinkin sovussa keskenään ennen Hitlerin nousua valtaan. Vuonna 1935 tilanne muuttui.

Eräänä kevätpäivänä kaksi viikkoa ennen pääsiäistä kolme kahdeksanvuotiaista kristittyä poikaa katosi. Heidän oli viimeksi nähty leikkivän hiekkadyyneillä kaupungin lähellä olevan kauniin mäntymetsän laidalla. Pian alkoi levitä hurjia huhuja. *Romanit olivat siepanneet pojat. Juutalaiset olivat tappaneet heidät pääsiäisuhreinaan.*

Kansallisdemokraattien sanomalehti *Orędownik* lietsoi levottomuutta ja syytti juutalaisyhteisöä. Se kehotti boikotoimaan juutalaisten kauppoja ja rajoittamaan juutalaisten pääsyä ammatteihin ja yliopistoihin. Jännitys kiristyi äärimilleen. Juutalaisyhteisössä pelättiin vainoja.

Tammikuussa 1936 totuus paljastui. Dyynit olivat sortuneet, kun pojat olivat kaivaneet hiekkaan tunneleita, ja he olivat tukehtuneet. Onnettomuus jäi seuranneiden tapahtumien varjoon, mutta oli tavallaan Renian elämänmuutoksen alku.

Sen jälkeen monet Zduńska Wolan asukkaat näkivät tulevaisuuden synkkänä. Harva osasi kuitenkaan kuvitella, kuinka sanomattoman traagista elämästä oli tuleva. Jotkut onnistuivat lähtemään Puolasta rajan yli Neuvostoliittoon tai muuttamaan Yhdysvaltoihin, Palestiinaan tai Isoon-Britanniaan, jos heillä oli rahaa, perhesuhteita tai vaikutusvaltaa.

Useimmat jatkoivat kuitenkin tavanomaista elämäänsä toivoen ja rukoillen parasta.

Vuoden 1939 elokuussa menimme lomalle bubben ja zayden kanssa. Joka vuosi pakenimme Puolan kuumaa kesää elokuun ajaksi. Isovanhemmat vuokrasivat huvilan Kaliszin ulkopuolelta suuren metsän laidalta, missä ilma oli niin puhdasta,

*Äiti auttoi minua selviytymään pitkistä, pimeistä, kylmistä ja nälän
vaivaamista päivistä. Se ei niinkään johtunut siitä, mitä hän sanoi.
Muistan tuskin mitään siitä, mitä hän sanoi, tai edes siitä, miltä hän
näytti, miltä hän tuoksui tai miltä hänen naurunsa kuulosti. Ghettovuodet
ovat vieneet muistoni. Pienten asioiden muistojen menettäminen
tekee kipeää. Muistan silti aina hänen hiljaisen ja jatkuvan
läsnäolonsa, hänen rukouksensa ja rakkautensa, ja vain sillä on väliä.
Hän oli minulle lohdun lähde, niin kuin minäkin olin hänelle.*

Renee Salt

"Syvästi liikuttava."

Daily Mail

